

**Osmanlı Son Döneminde Müslüman-Hıristiyan
Tartışmalarına Dair Bir Karşılaştırma:
Şemsü'l-Hakîka ve Râfi'u's-Şübühât y'ani,
Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakîkat***

Mehmet ALICI¹

Öz: Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri, özellikle Islahat Fermanı'nın (1856) ilanından sonra hız kazanmıştır. Bu süreçte Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında karşılıklı reddiyeler yayınlanmıştır. Bu çalışmada Harputlu İshak Hoca'nın *Şemsü'l-Hakîka* adlı eserinin temel tezlerini ihtiva eden ve eserinin sonunda yer alan *Hıristiyanlara yöneltilmiş Yetmiş İki Soru* ile buna karşı Hıristiyan misyonerler tarafından anonim olarak kaleme alınan *Râfi'u's-Şübühât yani, Cevâb-i risâle-i Şemsü'l-hakîkat* adlı eserin karşılaştırılması hedeflenmektedir. Böylelikle Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında XIX. yüzyılın sonlarına doğru gündeme gelen tartışma konularının neler olduğu sorusu nispeten cevaplandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Harputlu İshak Hoca, *Şemsü'l-Hakîka*, *Râfi'u's-Şübühât*, Hıristiyan İlahiyatı.

**A Comparison about the Muslim-Christian Discussions in the Last Period
of Ottoman: *Semsu'l-Hakîka and Râfi'u's-Subuhât y'ani, Cevâb-i Risâle-i
Semsü'l-Hakîkat***

Abstract: The missionary activities had accelerated in the Ottoman Empire after the proclamation of the Imperial Reform Edict (Islahat Fermanı 1856). In this process, many apologetical texts had been published between the Muslims and the Christians reciprocally. In this article, its aimed to make a detailed comparison between Seventy-two Questions for Christians, which consists the core principle of Harputlu İshak Hoca's *Shams'ul-Haqîqa*, and *Râfi'u'sh-Shubuhât yani, Cavâb-i Risâla-i Shams'ul-Haqîqat*, which was written down by Christian missionaries anonymously as a respond to Harputlu's text. Therefore, the question about what the discussion matters between Muslim and Christians will be answered in to some extent.

Keywords: Ottoman, Harputlu İshak Hoca, *Shams'ul-Haqîqa*, *Râfi'u'sh-Shubuhât*, Christian Theology.

* Bu çalışma, 14-15 Mayıs 2015 tarihinde Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu'nda "Harputlu İshak Hoca'nın Osmanlı'nın Son Döneminde Müslüman-Hıristiyan Tartışmalarına Katkısı" başlığıyla sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniv., İslami İlimler Fakültesi, mehmetalici@artuklu.edu.tr.

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde misyon faaliyetlerinin önemli ölçüde hız kazandığı ve misyonerler tarafından birçok dinî metnin kaleme alındığı bilinmektedir. Özellikle Islahat Fermanı'nın (1856) yayınlamasıyla birlikte azınlık haklarında yapılan iyileştirmeden yararlanan misyoner teşkilatları, faaliyetlerini eğitim alanında yoğunlaştırmışlar; Anadolu coğrafyasının her köşesinde okullar açmaya başlamışlardır.¹ Bu süreç aynı zamanda Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinde canlı bir tartışma ortamının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Hıristiyan ilahiyatı bağlamında tartışmalı olan konuların ele alındığı ve eleştirildiği bu metinlere kısa süre içerisinde Hıristiyanlar tarafından cevap niteliğinde metinlerin üretilmesi, bu dönemde canlı bir teolojik tartışma ortamının oluştuğunu göstermektedir. Söz konusu metinlerin içeriğine bakıldığında teslis, Hz. İsa'nın konumu, Havariler, Pavlus ve asli günah gibi konuların öne çıktığı anlaşılmaktadır (Okay, 1999: 11/102-103, Okay, 1989: 235-240).² Çalışmamızda üzerinde durduğunuz Harputlu İshak Hoca'nın da bu konuları ele alıyor olması, tarihsel süreçte Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki tartışmaların genelde bu hususlar üzerine yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Esasen birçok akademik çalışmaya kaynaklık edebilecek nitelikte olan bu tartışma ortamının sadece bir kesitine ışık tutmayı hedefleyen çalışmamız, konuyu birbirleriyle ilişkili iki metin üzerinden işlemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda Osmanlı'nın yetiştirdiği mümtaz şahsiyetlerden biri olan ve Harput'un önde gelen âlimlerinden Abdullah Efendi'nin oğlu İshak Hoca (1801-1892) Müslüman ve Hıristiyanların karşılıklı reddiyeler yazdığı oldukça canlı bir dönemde Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) Huzur Dersleri'nin hocalığını yapmıştır. Onun aynı zamanda saray erkânının huzurunda misyonerlerle birçok tartışmaya giriştiği nakledilmektedir.

Harputlu'nun *Şemsü'l-Hakika*³ adlı eserinde "Taraf-ı İslamiyyân'dan Nasârâ'ya İrad Olunan Yetmiş İki Es'ile-i Dakika-i Müskile"⁴ bahsiyle Hıristiyanlara yönelttiği sorular onun Hıristiyanlık eleştirisinin ilahiyattan ahlak ve ibadete kadar uzanan hareket noktalarının bir hasılası olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki Harputlu'nun bu soruları karşısında Hıristiyanların *Râfi'uş-Şübühât yani, Cevâb-i*

¹ Islahat Fermanı'nın içeriği ile ilgili olarak bkz. (Erdem, 2010: 336-341). Osmanlı Devleti'ndeki Misyoner okullarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. (Mutlu, 2005).

² Özellikle Ahmed Midhat Efendi'nin Müdafaa (Tercüman-ı Hakikat, İstanbul 1883/1300) ve Müdafaya mukabele ve mukabeleye müdafa: Mösyö Düvayet'in müdafaya mukabelesine karşı Ahmed Mithad Efendi'nin müdafaası (Tercüman-ı Hakikat, İstanbul 1883/1300) adlı eserleri başta teslis olmak üzere Hıristiyan teolojisine dair eleştirileri havidir. Bu dönemin bir diğer Müslüman yazarı Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık konusundaki eleştirileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Taşpınar. (2008). Erken dönemlerden itibaren Osmanlı'nın son dönemlerine kadar Müslümanların Hıristiyanlığa yönelik olarak yazdığı reddiyeler hakkında detaylı bilgi için bkz. (Thomas, 2008); (Aydın, 1998).

³ Harputlu İshak Hoca'nın *Şemsü'l-Hakika* adlı eseri 1278/1861 yılında İstanbul'da Takvimhane-i Âmirie tarafından basılmıştır. Eserin çeşitli nüshaları Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda (AESry277, AEmtfo3177, AEmtfo9550, AESry278/1) demirbaş numaralarıyla bulunmaktadır.

⁴ Detaylı bilgi için bkz. (Harputlu İshak Efendi, 2006: 219-250). Bundan sonra aksi belirtilmedikçe 'Yetmiş İki Soru' şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır.

Risâle-i Şemsü'l-Hakikat başlıklı anonim bir eser yayımlayarak ilgili sorulara cevap vermek zorunda kaldığı görülmektedir. Yayın tarihi belirtilmeyen bu metin, 1278/1861 tarihinde *Şemsü'l-Hakika*'nın yayımlanmasından sonraki bir tarihte basılmıştır. Bu makalenin amacı da, özellikle bu yetmiş iki soru üzerinde yoğunlaşarak Harputlu'nun yaşadığı Osmanlı'nın son dönemindeki tartışma konularına ulaşmak ve bunun Hıristiyanlar tarafından nasıl karşılandığını *Râfi'u's-Şübühât* metni üzerinden incelemektir. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nde bu süreçte kaleme alınan Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine dair diğer metinler ve tartışma konularına gerekli görüldükçe atıfta bulunmakla yetinilmektedir.

1. Harputlu İshak Hoca

Harput ulemasından Abdullah Efendi'nin oğlu olarak XIX. yüzyılın başında (1801/1803) Perçenç'te dünyaya gelen Harputlu İshak Hoca, İstanbul'daki ilim hayatına başlamadan önce babasından ve Seyyid Ali el-Harputî gibi bölgenin meşhur hocalarından ilim tahsil etmiştir. O, İstanbul'a gelip Sahn-ı Semân Medreseleri'nde eğitimini tamamlamasının ardından kısa bir süre için memleketi Harput'a dönerek Meydan Camii Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Yeniden İstanbul'a giden Harputlu, sırasıyla Fatih Camii'nde, Valide Mektebi'nde ve Saray'da müderris ve muallimlik hayatına devam etmiştir. Harputlu İshak Hoca; Dârü'l-Meârif hocalığı, müfettişlik ve kadılık gibi çeşitli görevlerde bulunmuş ve Huzur Derslerine muhatap olarak katılmıştır (1853-1868). Onun Saray'daki dinî münazaraların kayda değer bir katılımcısı olduğu ve misyonerlerle tartışmalara giriştiği nakledilmektedir (Kara, 2000/XXII: 531, Demirpolat, 2003: 397-398). Zira onun kaleme aldığı birçok eserin muhtevasını misyonerlerin iddialarına verdiği cevaplar ve onlara yönelttiği sorular oluşturmaktadır.

Harputlu İshak Hoca'nın kaleme aldığı eserler göz önünde bulundurulduğunda onun daha çok Hıristiyanlık ve Bektaşılık konusunu eleştirel bir dille ele aldığı anlaşılmaktadır. Harputlu, Bektaşılık konusunda yazdığı *Kâşifu'l-Esrâr* ve *Dâfi'u'l-Esrâr* eserinde ise İslam dinî açısından sorunlu gördüğü hususları zikretmektedir. Bu bağlamda *Şemsü'l-Hakika* adlı eserinde ise Hıristiyan misyonerlerin öne sürdüğü iddiaları çürütmekte ve onlara yönelik bazı sorular sormaktadır. İshak Hoca'nın diğer bir eseri olan *Ziyâü'l-Kulûb*⁵ adlı eseri de Hıristiyan özellikle de Protestan misyonerlerin çabalarına ilmi bir bakışla karşılık verme gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu eserinde özellikle İncillerin gerçekliği konusunu tartışmaya açmaktadır. Ona göre Hz. İsa'ya nazil olan İncil'in, ondan sonra yazılan ve bugünlere kadar gelen İncil metinleriyle herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır. Harputlu'nun bu eseri telif ederken Rahmetullah el-Hindî'nin (ö. 1308/1891) *İzhâru'l-Hak* adlı eserinden önemli ölçüde faydalandığı görülmektedir. Bunun dışında da eserler kaleme alan Harputlu, 1892 yılında

⁵ Harputlu'nun bu eserinde yayın yeri ve tarihi bulunmamaktadır. Eserin, onun 1892 yılındaki ölümünden önce olduğu söylenebilir. Ayrıca bu eser 1987 yılında "Cevâb Veremedi" başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir.

İstanbul'da vefat etmiş ve Fatih Camii haziresine defnedilmiştir (Aydın, 1998: 84-86, Kara, 2000/XXII: 531-532, Demirpolat, 2003: 400-409).

Harputlu İshak Hoca'nın *Şemsü'l-Hakîka* kitabının sonunda yer alan, bütün tartışma konularının sorular halinde sunulduğu bölüm, konumuz itibariyle önem arz etmektedir. Nitekim bu sorular İshak Hoca'nın Hıristiyanlığa yönelttiği itirazların en yalın ve en saf halini sunmaktadır (Harputlu, 2006: 221-250). 'Yetmiş İki Soru'nun aslında Hıristiyanların kimi iddialarına, özellikle de misyonerler tarafından neşredilen *Mizânu'l-Hak* adlı eserde yer alan ithamlara cevap niteliği taşımaktadır.⁶ XX. yüzyılın başlarında ise Hıristiyan misyonerlerin⁷ Harputlu İshak Hoca'nın iddialarına cevap olarak yayınladıkları *Râfi'u'ş-Şübühât* yani, *Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakîkat*⁸ metninin girişinde, *Şemsü'l-Hakîka*'nın yazılış gerekçesinin *Mizânu'l-Hak* metnine reddiye olduğu açıkça anlaşılmaktadır. *Râfi'u'ş-Şübühât*'ın başlığından ve ilk cümlelerinden de görüleceği üzere, bu metnin Harputlu'nun iddialarına bir cevap niteliğinde olduğu ve özellikle de mezkûr 'Yetmiş İki Soru' bağlamında kaleme alındığı ortaya çıkmaktadır.⁹

2. İki Metindeki Tartışma Konuları

Konumuz itibariyle Harputlu, *Şemsü'l-Hakîka* adlı eserinin bir özeti konumundaki yetmiş iki sorusuna Hz. İsa'nın insanoğlu olduğu ifadelerinin geçtiği İncil metinlerinden hareketle başlamaktadır. Bu noktada Harputlu esasen eleştirilerini soru üslubunda yöneltmek yerine iddiasını Hıristiyanların kendi metinleri üzerinden delillendirmekle işe girişmektedir. Harputlu, Hz. İsa'nın insanlığı ve peygamberliği konularına değinerek onun tanrı olmadığını zikretmektedir. Hz. İsa'nın Hıristiyanların iddia ettiği gibi teslisin bir uknumu olmadığını savunurken bu hususu etraflıca değerlendirmekte ve teslis fikrinin de akli ve geçerli olmadığı fikrine ulaşmaktadır. Müteakip sorularda da Hıristiyanlığın teolojik yapısından ibadetlerine kadar birçok konuyu gündeme getirmektedir. Böylelikle söz konusu sorulardan hareketle Harputlu İshak Hoca'nın Hıristiyanlığa dair düşüncesinin ana hatları gün yüzüne çıkmış olmaktadır.

Râfi'u'ş-Şübühât'ın girişinde ise öncelikle Harputlu İshak Hoca'nın metninin, Hıristiyan misyonerlerin reddiyesi olarak bilinen *Mizânu'l-Hak*'a cevap

⁶ Karl Gottlieb Pfander (1803-1865) tarafından 1829 yılında Almanca olarak hazırlanan *Mizânu'l-Hak*, 1835'te Farsça neşredilmiş ve sonrasında ise başta Türkçe olmak üzere Ermenice, Arapça ve Urduca'ya çevrilmiştir. İçerik açısından özellikle Hz. İsa'nın tanrılığı hususunu merkeze alan eser, İncil ve Tevrat'ın otantikliğine vurgu yapmaktadır. Bunun da ötesinde İslamiyet'in Hıristiyan geleneğinden etkilendiğini dile getirmektedir. Pfander'in Hindistan bölgesindeki misyonerlik çalışmalarından sonra İstanbul'a görevlendirildiği bilinmektedir. Hindistan'da kaldığı süre zarfında Urduca öğrenen ve Rahmetullah el-Hindî gibi Hintli alimlerle tartışan Pfander'in bu hususta başarılı olmadığı bilinmektedir. Bu noktada Rahmetullah el-Hindî'nin İzhârü'l-Hak isimli eseri, büyük ölçüde Pfander'e cevap niteliği taşımaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Powell, 1993: 132-157; Topaloğlu, 2007/ XXXIV: 268; el-Hindî, 1989: 5-8; el-Hindî, 2012). Burada İzhârü'l-Hakk'ın asil nüshası kullanılmıştır.

⁷ Osmanlı topraklarında misyon faaliyetleri yürüten misyonerler hakkında bkz. (Doğan, 2009: 385-388; Doğan ve Sharkey, 2011).

⁸ *Râfi'u'ş-Şübühât* yani, *Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakîkat* başlıklı metin Millet Kütüphanesinde AEmft04463 demirbaş kaydı ve 220RAF tasnif sırasıyla yer almaktadır. Yazarı ve baskı tarihi bulunmamakla birlikte *Şemsü'l-Hakîka* metninden sonra kaleme alındığı kesinlik arz etmektedir.

⁹ Bu bağlamda metnin girişine bakınız. (Alıcı, 2010: 239-244).

niteliğinde sayılamayacağı zikredilmektedir. İlginç bir şekilde Müslüman ibaresi yerine ‘Muhammediyyûn’ ifadesini Hıristiyan ifadesi için de ‘Mesihyyûn’ sözcüğünü kullanmayı tercih eden eser, Harputlu’nun iddialarından bir kısmını sıralayarak bunların mesnetsiz ve temelsiz olduğunu ileri sürmektedir. Buna gerekçe olarak ise onun ilminin azlığı ve dikkatsizliği gösterilmektedir (Râfi’u’ş-Şübühât, t.y.: 2-3, 6-7).

Her iki metindeki konular göz önünde bulundurulduğunda ‘Yetmiş İki Soru’ bağlamında ifade edilen konu başlıklarının tamamının Râfi’u’ş-Şübühât metnine yansımadağı görülmektedir. Metni kaleme alan misyonerlerin kendilerince izah edilmesi gereğine inandıkları meseleleri seçerek onlar üzerinden konuyu ele aldıkları anlaşılmaktadır. Bunun da ötesinde eserde, kimi konuların Hıristiyan imanının gizemleri olduğu savunularak bazı soruların yanıtsız bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu hususa aşağıda yeri geldikçe temas edilecektir.

Burada dikkati çeken bir diğer husus ise Harputlu’nun gündeme getirdiği ve eleştirdiği kimi hususların, Râfi’u’ş-Şübühât metnine konu olmayışıdır. Bu bağlamda Harputlu’nun haçın sonradan Hıristiyan geleneğinde yer etmeye başladığını ve haçın suretinin yapılmasının sonradan dine dâhil edildiğini, domuz etinin Mesih’in yaşadığı dönemde haram olmasına karşın sonradan helal görüldüğünü, Hıristiyanların hayrı Allah’a ve şerri Şeytana atfetmelerinin yanlış olduğunu ileri sürmesine¹⁰ karşın Râfi’u’ş-Şübühât bu konulara cevap vermemektedir.

2.1. Hz. İsa’nın İnsaniliği-İlahiliği Sorunu

Harputlu, Hz. İsa’nın Hıristiyanların iddia ettiği gibi Rab olmadığını Luka İncili’nde geçen “*Her kim de beni inkâr eder ve bana düşmanlık ederse, beni gönderen Allah’ı inkâr etmiş ve ona düşmanlık etmiş olur*” (Harputlu, 1861: 261-262, Luka 10: 1-16)¹¹ ifadesine yer vererek ispata girişmektedir. Nitekim ‘Yetmiş İki Soru’nun birçok maddesinde de Hıristiyan kutsal metinlerinden örnekler vererek konuyu açıklamaktadır. Böylelikle Hıristiyan kutsal metninden hareket ederek muhatabını çaresiz bırakmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda Hıristiyanların kendi metinlerine yabancı olduklarına dair iddiasını da delillendirmeyi arzulamaktadır.

Harputlu, Hz. İsa’nın peygamber olduğu hususunu onun Hakk katından görevlendirilen birisi olduğuna yaptığı vurguyla açıklamaktadır. Bu açıdan Yuhanna İncil’inde geçen “*...Hazreti İsa; bu talim benim kendi buluşum değildir, bilakis beni gönderen Zatındır ve dedi ki ben kendiliğimden gelmedim ve lakin beni gönderen Hak’tır ve siz Hakk’ı bilmezsiniz ancak ben bildim*” (Yuhanna 7: 14-16)

¹⁰ Bkz. (Harputlu, 1861: 278 (tasvirin olmayışı), 264-265, 277-278 (haçın sonralığı), 279 (Domuz etinin haramlığı), 279 (Ruhbanın evlilikten kaçınması), 281 (Hayır ve şerrin kaynağı sorunu).

¹¹ Harputlu’nun metnine bakıldığında Kitab-ı Mukaddes’ten verdiği alıntılarda tam olarak hangi bölüm ve pasajlardan söz etmemektedir. Bu nedenle İshak Hoca’nın zikrettiği alıntıların geçtiği kısımlara veya anlamca en yakın yerlere atıf yapılmıştır.

ifadeleri bağlamında onun kendiliğinden konuşmadığını ve İncil-i Şerif'in ancak Allah'ın kelamı olabileceğini dile getirmektedir. Bu nedenle de onun peygamberliğinin reddinin 'sırf bir inat ve sırf bir iftira'yla gerçekleştiğini zikretmektedir.

Hz. İsa'nın peygamber başka bir ifadeyle bir insanoğlu olduğunu savunan ve onun Hıristiyanların iddia ettiği şekliyle Tanrıdan sudur eden bir varlık olmadığı hususunu tartışan Harputlu, ispatında Yuhanna İncili'ndeki şu ifadelere yer vermektedir: "...O, benim ve sizin babamız ve benim ve sizin ilahınız olan Hakk celle ve âlâya gideceğim." (Yuhanna 20: 17) Bu, pasajda ifadesini bulan 'benim babam' tümcesinin Hıristiyanlar tarafından yanlış anlaşıldığını zikretmektedir. Ona göre burada babalık ve oğulluk ifadelerinin anlaşılmasında bir mecaz söz konusudur. 'Benim babam ve sizin babanız' tümcesinde esasen Allah'ın kullarına ihanda bulunduğu ve onlara nimetler bahsettiği anlatılmak istenmektedir. Aksi takdirde Hıristiyanların iddiası çerçevesinde Hz. İsa dışında bütün insanların da yaratıcıyla babalık-oğulluk ilişkisi içerisinde olması gerekirdi. Harputlu bu noktada cümlenin devamında gelen 'benim ve sizin ilahınız' ifadelerinin hem bir önceki cümledeki istiareyi haklılaştırdığı hem de kendisinin diğer insanlar gibi bir kul ve insan olduğu gerçeğini ortaya çıkardığını arz etmektedir. Bu noktada Harputlu'nun, Rahmetullah el-Hindi'nin aynı pasaj bağlamında Hz. İsa'nın insaniliği ve peygamberliğinin yanı sıra babalık-oğulluk mevzusunda mecaz söylemiyle paralellik arz eden bir dil kullandığı görülmektedir (Harputlu, 1861: 262-263, el-Hindî, 1989: 738-748, 754-758).

Harputlu, Hz. İsa'ya ilahlık isnat edilmesini ve Hak Teâla'nın kendisinden bir parçayı yeryüzüne indirip ona insan bedeninde acı ve ıstırap çektirmesinin anlamsız olduğunu ifade etmektedir. Hıristiyanların 'Mesih Allah'tır, yeryüzüne Hıristiyanlar için inmiştir' demeleri ile onu ilah edinmeleri arasında bir tezatlığın söz konusu olduğunu zikretmektedir. Bu bağlamda Hz. İsa'nın doğumundan ölümüne kadar geçirdiği dünya hayatının zorluk ve sıkıntılara neden katlandığını merak eden Harputlu, buna neden gerek duyulduğunu sorgulamaktadır. Bu noktada Hak Teâla'nın maddi varlıkların sıfatlarıyla sıfatlanmasının ve söz konusu durumların gerçekleşmesinin imkân dâhilinde olmadığını düşünmektedir. O, Hz. İsa'nın bir peygamber olarak yaşadığını ve sonrasında semaya yükseltildiğini; bunun Müslümanların akidesiyle de uygunluk arz ettiğini dile getirmektedir. Ayrıca İncil metinlerinin de buna muhalif bir içeriğe sahip olmadığına kanaat getirmektedir (Harputlu, 1861: 263-265).

Dünyanın sonunun yani kıyametin bilinebilirliği üzerinden tartışmayı sürdüren Harputlu, Allah'ın her şeyi bilip bilmediğini sorarak Hıristiyanların Hz. İsa'nın tanrı olduğu iddiasını çürütmek istemektedir. Ona göre Tanrının her şeyi bilmesi zorunlu ise Hz. İsa'nın, İncil'deki "*Allah'tan başka hiç kimse kıyameti bilmez*" (Matta 24: 36, Markos 13: 32) ifadesi anlamsızlaşmaktadır. Böyle bir şey olmayacağına göre de onun rab olmasının imkânsız olduğu açığa çıkmaktadır. Ona göre Amentü'de de İsa Mesih'in Baba ile aynı cevherden olduğunun

zikredilmesi, bu İncil kaydıyla örtüşmemektedir. Harputlu, Hz. İsa'nın da diğer peygamberlerin cevherine yani insan tabiatına sahip bir peygamber olduğunu zikretmektedir (Harputlu, 1861: 266, 270).¹²

Hz. İsa'nın peygamber ve insanoğlu olması noktasında Harputlu, onun vefatından üç gün sonra dirilmesini sorgulamaktadır. Ona göre Hz. İsa'ya kimin hayat verdiği önem arz etmektedir. Eğer kendisi bizzat kendisine hayat verdiyse; ölüden canlı çıkması imkân dâhilinde değildir. Buna karşın ona başkası hayat vermiş ise onun insanoğlu ve kul olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu noktadaki eleştirilerini sürdüren Harputlu, Hıristiyanların Hz. İsa'yı âlemin ilahı, yaratıcısı, rızık vericisi ve idarecisi olarak takdim etmelerine rağmen onun üç gün boyunca mezarda olmasını açıklayamayacaklarını zikretmektedir. Zira söz konusu görev ve güçlerin bu sürede kullanılmayışının sorun teşkil ettiğini düşünmektedir. Ayrıca Hz. İsa'nın çarmıha gerilişine ilginç bir yaklaşım sergileyen Harputlu; Hıristiyanların, Yahudilere çarmıh nedeniyle teşekkür etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Zira böylesi bir durumun gerçekleşmesi Hz. İsa'nın isteğidir (Harputlu, 1861: 266-268).

Harputlu, İncil metninde (Luka, 1: 26-33) Cebrail'in Hz. Meryem'e gelerek çocuk müjdesinde bulunduğu, onun Davut soyundan olduğunun ve onun Davut Kürsüsünde oturacağını zikredilmesini Hz. İsa'nın insanlığına ve peygamberliğine delil saymaktadır. Buna karşın *Râfi'u's-Şübühât*, söz konusu Luka İncili'ndeki alıntının devamında geçen "*Kutsal Ruh senin üzerine gelecek, Yüceler Yücesinin gücü sana gölge salacak. Bunun için doğacak olana; kutsal, Tanrı Oğlu denecek*" (Luka, 1: 35) şeklindeki anlatımda İsa Mesih'in *ibnillah* olduğunun kanıtlandığını ileri sürerek Harputlu'yu metnin tamamına atıfta bulunmamakla eleştirmektedir (Harputlu, 1861: 285, *Râfi'u's-Şübühât*, t.y.: 5-6, el-Hindî, 1989: 754-757). Bununla birlikte söz konusu İncil metni bağlamında İsa Mesih'in hem insanî hem ilahî olmak üzere iki farklı tabiatına atıfta bulunulması dikkat çekicidir.

İsa Mesih'in hem insanî ve ilahî tabiata sahip olduğunu ifade eden *Râfi'u's-Şübühât* metni, Mesihîyyûn'un İsa Mesih'in insani sıfatlarını insan tabiatıyla, ilahi tabiatlarını ulûhiyetiyle ilişkili gördüklerini ifade etmektedir. Bu noktada insanın iki unsurdan oluştuğunu, bunlardan birisinin ruh diğerinin beden olduğunu ve her ikisinin birbirinden farklı vasıflara sahip olsa da aynı vücutta birbirine karışmadan var olduğunu delil olarak sunmaktadır. Dolayısıyla İsa Mesih'de de hem insani hem ilahî iki tabiatın bir terkip oluşturmadan var olduğunu ileri sürmektedir. *Râfi'u's-Şübühât* metni, Harputlu'nun İsa Mesih'in insaniliğinden bahseden İncil metinlerinden hareketle onun insan olduğunu ve ilahlığının söz konusu olmadığını ileri sürmesini anlamsız görmektedir. Metne göre, İsa Mesih'in insaniliği ve Mesihîyyûn'un onu insan olarak kabul etmesinde bir sorun bulunmamaktadır. Bununla birlikte metinlerin Mesih'in ilahî tabiatını da

¹² Burada zikredilen Amentü, İznik Konsili'nde belirlenen ve Hıristiyan geleneğinin iman akidesi olarak kabul ettiği iman ilkeleridir. Burada Baba'nın her şeyin yaratıcısı olduğu detaylı bilgi için bkz. (Sinanoğlu, 2001: 9-10; J. N. D. Kelly, 2008: 208-210).

zikrettiklerini ve bu iki tabiat arasında bir ihtilafın olmadığını zikretmektedir (Râfi'u'ş-Şübühât, t.y.: 18).

Râfi'u'ş-Şübühât metnini kaleme alanların Hıristiyan geleneğindeki kristolojik tartışmalardan haberdar olduğu ve bu bağlamda Mesih'te iki tabiatın olduğunu savunan diyofizit akideyi savundukları görülmektedir. Hz. İsa'nın tabiatı konusundaki kristolojik tartışmaların temelinde insanî ve ilahî tabiatın her ikisinin İsa Mesih'te nasıl var oldukları sorusu yatmaktadır. Bu inanca göre en yalın haliyle İsa Mesih'in insanî ve ilahî iki tabiatı birbirinden ayrı değildir ve insanî tabiatın ilahî tabiat içerisinde, bir damla balın denizde erimesi gibi erimiştir (Krüger, 1994/VIII: 817). İsa'da tek bir tabiatın olduğunu savunan Monofizit kristolojinin karşısında bulunan Diyofizit öğretisi ise İsa Mesih'in insanî ve ilahî olmak üzere her iki tabiatının birbirine karışmadan bir bedende var olabileceğini savunmaktadır. Bu düşünce çerçevesinde tarihsel süreçte İsa'da tek tarihsel kişilik içinde iki varlık ve iki tabiatın varlığını savunan İstanbul patriği olan Nestorius (ö. 450), 431 Efes Konsili sonrasında görevinden alınmıştır.¹³ Konumuz itibarıyla *Râfi'u'ş-Şübühât* yazarlarının Nestorius'un düşüncelerini paylaştığı ve İsa Mesih'in ulûhiyeti hususunu bu bağlam üzerinden aktardıkları görülmektedir.

Râfi'u'ş-Şübühât, Harputlu'nun Hz. İsa'nın tanrının oğlu olmasının mecâzî bir kullanım olduğuna dair beyanına karşı çıkararak, İsa Mesih'in hakiki ve ruhani olarak tanrının bizzat oğlu olduğunu ileri sürmektedir. Metne göre bu husus, Yuhanna İncili'nin girişinde “başlangıçta kelam/logos vardı ve kelam tanrıyla birlikteydi” ibaresiyle açık bir şekilde zikredilmektedir. Bu noktada İsa'nın ilahi tabiatı, Meryem'in rahminde cismaniyeti kabul etmiş, doğmuş, büyümüş, yaşamış ve kullarının günahı için kendisinin çarmıhta gerilmesine müsaade etmiş ve kullarının günahıtan kurtulmalarına vesile olmuştur. Tanrının insan bedeninde olmasından dolayı somutlaşması ve bir mahlûk haline gelmesinin söz konusu olmadığını dile getiren *Râfi'u'ş-Şübühât*, bu durumun ulûhiyetin insanîlikle alaka kurması şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla buradaki ilişki; hulul etme, dâhil olma veya iki zıttın bir araya gelmesi şeklinde olmayıp ruh ile beden arasındaki alaka gibidir. Böylelikle tanrı kendisini Mesih'in şahsında yeryüzünde kullarına göstermiş ve onların hakikate ulaşmalarını sağlamıştır. Bu açıdan kendisini insan suretinde göstermesinde bir sorun bulunmamaktadır. İnsan aklının da bu ilişki düzlemini idrak etmede yetersiz olduğu aktarılmaktadır. Bu nedenle *Râfi'u'ş-Şübühât*, Müslümanların (Muhammediyyûn'un) konunun akılla izah edilemeyeceği bağlamındaki iddialarının geçersiz olduğunu, onların yaratan ve yaratılanı eşit seviyede görmekle hata ettiklerini iddia etmektedir. Yaratılana nispet edilmesi muhal olan bir durumun zatı mutlak olana nispetinin mümkün olması nedeniyle bunun akli bir şekilde anlaşılmasını imkânsız görmektedir. Başka bir ifadeyle metin, tanrının zatının mahiyetine dair bir örneğinin bulunmayışı nedeniyle onun keyfiyeti hakkında insan aklının yetersiz kaldığını ifade etmektedir. Sonuç olarak kutsal metinlerde ifade edildiği şekliyle

¹³ Konuya dair geniş bilgi için bkz. (Chadwick, 2001: 515-611; Tarakçı, 2010: 218-237; Çoban, 2013: 14-20).

konunun kabul edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bu noktada erken dönemlerde İslam'a ve Müslümanlara yönelik reddiyeler kaleme alan Yuhanna ed-Dimeşki'nin (649-749) İsa Mesih'in tanrılığı noktasında bunun ilahi bir emir olduğuna iddia ettiği akla gelmektedir. Ona göre de bu nedenle Müslümanlar tarafından müşrik olarak sayılmaları doğru değildir ve bu, peygamberlerin ve tanrının bir emridir. Ayrıca Dimeşki İsa'nın Kur'an diliyle ruh ve kelime olarak zikredilmesini iddiasına dayanak yapmaktadır (Râfi'u'ş-Şübühât, t.y.: 61-64, Taşpınar, 2001: 42-43). Râfi'u'ş-Şübühât metni Harputlu'nun ifade ettiği bütün hususları tek tek ele almak yerine tartışmaların kaynağı olan İsa Mesih'in tabiatı sorusuna yanıt vermeye çalışmakta ve bir noktadan sonra mantikî delillendirmenin yeterli olmayacağını ifade ederek konuyu iman etme meselesiyle neticelendirmektedir.

Hz. İsa'nın tabiatına yönelik tartışmalara değinen Harputlu, Hıristiyanlar arasında birbirini nakzeden görüşlerin olduğunu düşünmektedir. Hıristiyanlık tarihinin en tartışmalı konularından biri olan Hz. İsa'nın tanrı olma durumu ve insani tabiatı taşıma hususu Harputlu İshak Hoca'nın dikkatini çekmektedir. Bu noktada Yakubiyye'nin¹⁴ ilah ve Mesih'in birleşmeden sonra tek tabiat ve tek uknum olduğunu iddia ettiğini, buna karşın Melkiyye'nin¹⁵ birleşmeden sonra iki tabiatın ve tek uknumun söz konusu olduğunu ifade ettiğini zikretmektedir. Son olarak Nesturiyye'nin birleşmeden sonra iki tabiatın ve iki uknumun varlığını Mesih'in şahsında sürdürdüğüne dair iddiasına yer vermektedir. Bu noktada Râfi'u'ş-Şübühât metninde zikredilen ve iki tabiatın varlığı ve birbirine karışmamasından söz edilmesi, Harputlu'nun muhatabının dini anlayışına vakıf olduğunu göstermektedir (Harputlu, 1861: 267, Râfi'u'ş-Şübühât, t.y.: 17-19, 62).¹⁶

Yakubiyye düşüncesini eleştirirken Harputlu, iki unsurun birleşmesinden sonra başka bir şeye dönüşmesinden söz edildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla insani ve ilahi unsurların karışımından çıkan şeyin ne ilah ne de insan olarak nitelenmesinin mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca kadîm olan bir ilahın sonradan yeniden meydana gelmesi de muhaldir. Melkiyye'nin tek uknumun şahıs anlamına geldiğini zikreden Harputlu, iki hakikatin tek bir şahısta oluşunu eleştirmektedir. Nesturilerin iddiası doğrultusunda iki farklı tabiatın tek bedende olmasının imkân dışı olduğunu ve Hz. İsa'nın tek şahıs oluşunun bu durumu

¹⁴ Yakubiler, doğu Hıristiyanlığı içerisinde yer alan daha yaygın adıyla Süryaniler olarak bilinen Hıristiyanlardır. Monofizit düşüncüyü savunan Yakup Baradaeus'un (500?-578) çabalarıyla Urfa, Antakya, İskenderiye dolaylarında İsa'nın tek tabiatı sahip olduğu ve bunun da ilahi tabiat olduğu fikri yayılmıştır. Süryanilerin kendilerini atfettiği Yakub'un kendi düşüncesini paylaşan birçok ruhani atadığı ve düşüncesini canlı tuttuğu kabul edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. (Çelik, 2010/XXXVIII: 175-178; Kaçar, 2006: 111-117; Frend, 1972: 1-49).

¹⁵ Melkiyye/Melkâiyye, Kadıköy Konsili kararlarını kabul eden, İskenderiye, Kudüs ve Antakya gibi şehirlerde yaşayanlar için kral taraftarı anlamında verilen bir adlandırmadır. Kral taraftarı denmesinin nedeni ise, Melkâiyye'nin İsa'da başlangıçtan itibaren iki tabiatın birbirine karışmadan var olduğunu kabul etmesidir. Bu açıdan insani tabiatın ilahi tabiat içerisinde eriyip yok olduğunu düşünen Monofizitlerden, örneğin Yakubilerden ve ilahi tabiatın İsa'ya sonradan geldiğini ileri süren Nesturilerden ayrılmaktadırlar. Detaylı bilgi için bkz. (Albayrak, 1997: 72-79; Sinanoğlu, 2009/XXIX: 84-85; Atiya, 1991: 69-71; Norris, 2008: 87-109).

¹⁶ Ayrıca bkz. (el-Hindî, 1989: 717-718).

yalanladığını ifade etmektedir (Harputlu, 1861: 268-269).¹⁷ Bu hususlarda *Râfi'u's-Şübühât*, detaylı bilgi vermek yerine iki tabiatın karışmadığına dair öğretinin gerçekliği üzerinden konuya yaklaşmaktadır.

2.2. Tek tanrı mı? Teslis mi?

Harputlu İshak Hoca'nın eleştirisi noktalarından birisi de Hıristiyan geleneğinin aslı akidesi olan üçlü tanrı anlayışıdır. Ona göre âlemin ezeli yaratıcısı olarak Allah'tan söz eden Hıristiyanların üç tane ezeli tanrının varlığını amentülerinde (İznik Konsili Amentüsü) ifade etmeleri tezat bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Zira Harputlu, Eski Ahit'te Allah'ın tek olduğunun "*Ben senin ilahınım benden gayrı ilahın yoktur*" (Çıkış, 20: 3) şeklinde ifade edilmesinden yola çıkarak Hıristiyanları İncil kayıtlarıyla eleştirmeye devam etmektedir. Ona göre İncil metinlerinde Mesih'in semaya yönelerek "*Ey Allah'ım halk senin mutlak bir olduğunu ve Mesih'i gönderdiğini bilip inandığında...*" (Markus 10: 29-30; Luka 18: 29-30) ifadelerini kullanması da Allah'ın tek bir varlık olduğunu ispat etmektedir.

Harputlu teklik hususunun devamı niteliğinde, Hıristiyanlara et ve kandan oluşmanın ezeli tanrı için muhal olup olmadığını sormaktadır. Buna göre tanrının et ve kandan oluşmadığının ifade edilmesi, İsa Mesih'in insan olduğunu kanıtlamaktadır. Harputlu, aksi takdirde Eski Ahit ve Yeni Ahit metinlerinin tanrının et ve kandan oluşmasına karşı olduğunu "*Beni semalardaki ve yerdeki hiçbir şeye benzetmeyin*" (Çıkış, 20: 4) ve "*Allah yemez içmez asla birisine görünmez*" (Romalılara Mektup 1: 20) cümlelerinden hareketle ifade etmektedir. Ayrıca teslis bağlamında Allah'ın acı ve ızdırap çekerek asılmasının Hıristiyanlar açısından mümkün olup olmadığını sorgulamaktadır. Bu hususta Allah'ı münezzeht görmelerinin İsa Mesih'in tanrı olarak acı çekmesine olan inancı boşa çıkardığını dile getirmektedir (Harputlu, 1861: 264-266, 273).

Hıristiyanların Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak üç farklı ilahtan söz etmelerinin sorunlu olduğunu düşünen Harputlu, bu üç unsurdan her birini ayrı ayrı veya birbiriyle ilişkili tanrılar olarak görmenin tanrı düşüncesi açısından imkân dâhilinde olmadığı kanaatinde. Ayrıca Harputlu, Hıristiyan amentüsünde Mesih'in bütün âlemlerin yaratıcısı olarak ifade edilmesine karşın yeryüzüne inerek bağımsız bir ilah olarak hareket etmesinin diğer uknumlar açısından sorun teşkil ettiğini dile getirmektedir. Bununla birlikte kelim, hayat ve ilim sıfatlarının her biri için bir tanrının söz konusu olmasının teslisteki sayıyı arttıracaklarını zikretmektedir. Ayrıca İznik Amentüsünün başında her şeyi yaratanın Allah olduğunun ifade edilmesi, Harputlu'ya göre, Hz. İsa'nın ve Ruhu'l-Kudüs'ün "yaratılan varlıklar" haline gelmesine dönüşmesine yol açmakta ve böylelikle onların ilah olma durumlarını olumsuzlamaktadır (Harputlu, 1861: 269-270, 272).¹⁸ Zira Baba her şeyin yaratıcısı ise Oğul'un yaratacak bir şeyi kalmamakta ve ilahlığı hükümsüz hale gelmektedir.

¹⁷ Ayrıca bkz. (el-Hindî, 1989: 727-729).

¹⁸ Ayrıca bkz. (el-Hindî, 1989: 725-726).

Harputlu'ya göre Hz. İsa ilah olarak kabul edilse dahi, İsa Mesih'ten insan olarak söz edilmesi, hem onun sonralığını hem de yaratılmışlığını açığa çıkarmaktadır. Hz. Meryem'den doğan bir insan olarak sonralığı kesinleşen İsa Mesih'e ilahi bir unsurun hulul etmesi, bu durumu değiştirmemektedir. Amentüde İsa Mesih'in çağlardan önce Allah'tan doğduğunun ifade edilmesi de onun sonralığına delalet etmektedir. Ayrıca Harputlu, amentüde İsa Mesih'in her şeyin yaratıcısı olduğu ifadesinin, onun annesi olan Meryem'i ve sarıldığı kundak bezini yaratmasını gerektirdiğinden imkân dâhilinde olmadığını ifade etmektedir. Aynı zamanda Meryem'e 'tanrı annesi' ifadesinin atfedilmesi ve ondan tanrı gibi yardım istenilmesi, aslen insanoğlu olan Meryem için söz konusu edilemez. Dolayısıyla Hz. İsa'nın insanların kurtuluşunu murad ettiğini ileri süren ve onu ilah olarak kabul eden Hıristiyanlar yanılmaktadır. Zira eğer İsa Mesih tanrı ise onun murad ettiği bir şeyin gerçekleşmemesi, acziyetini gerektirir ve ilahlığına hâlel getirir. Onun kurtuluşu dilemediğini ifade etmek ise Hıristiyanlar açısından bir küfürdür; bu durum da bir çelişkinin varlığını ortaya koyar (Harputlu, 1861: 270-271, 283-284).¹⁹

Harputlu, İsa Mesih'in çarmıha gerildikten ve yeniden dirildikten sonra göğe tanrı katına çıkmasının, daha doğrusu tanrının sağına oturmasının da mesnetsiz olduğunu düşünmekte ve Allah için mekân isnadı gerektirmesinden dolayı muhal olduğunu ifade etmektedir (Harputlu, 1861: 272). Harputlu aciz bir şekilde çarmıha gerilerek can verdiğine inanılan bir varlığa yakarmanın, ondan af ve mağfiret dilemenin, acayip bir itikat olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda tanrı vasfına sahip bir varlığın acı çekmesi ve sıkıntılara duçar olmasının imkân dışı olduğunu zikretmektedir (Harputlu, 1861: 284).

Harputlu'nun, İsa'nın teslimin bir unsuru olarak tanrısal bir yapıya sahip olmasının yanı sıra bedenleşmesinin sorunlu olduğu fikrini ispata girişmesi, onun Müslüman kelimelerinin görüşlerini bildiğini göstermektedir. Örneğin İmam Maturidi'nin (ö. 333/944) Baba ile Oğul arasındaki ilişkiyi tartışırken Oğul İsa Mesih'in tanrıyla aynı cevheri paylaşmasının tanrının 'basit'liğini sorunlu hale getireceğine, tanrıdan bir şeyin sudur etmesinin o şeyin yani Mesih'in sonralığına delil olacağına ve Oğul Mesih'in yeryüzünde bedenleşmesinin tanrıyla olan bağına olumsuzlayacağına dair düşünceleri Harputlu'nun itiraz noktalarının şekillenmesinde etkili olmuş görünmektedir.²⁰

Râfi'u'ş-Şübühât, çarmıha gerilen tabiatın ilahi tabiat olmadığını ve bu nedenle Harputlu'nun yanıldığını ifade etmekle eleştiriye başlamaktadır. Aksine çarmıha insani tabiatın gerildiğini, öldüğünü ve dirildiğini ileri süren metne göre ilahî tabiat için böyle bir durum söz konusu değildir. Metin; çarmıh mevzuunda yaptığı açıklamaya çalıştığı, ancak tam olarak açıklığa kavuşturmadığı tabiatların ne zaman ayrı ne zaman birlikte olduğu sorusunu yanıtlamamaktadır. Aynı

¹⁹ Ayrıca bkz. (el-Hindî, 1989: 715-716, 727, 731-732).

²⁰ İmam Maturidi'nin teslimle ilgili eleştirileri için bkz. (el-Mâturîdî, 2001: 210-215; Gürkan, 2009: 64-86).

şekilde teslis meselesinde de muğlaklığı giderecek bir açıklama yapmamaktadır. Bununla birlikte aynı anda iki tabiatın İsa'da bulunmasına dair diyofizit anlayışa yakın bir cevap vermeye çalışmaktadır. *Râfi'u's-Şübühât* metni bu açıdan teslisten kastın üç Allah anlamına gelmediğini, tanrının vahdaniyetine bir müdahalenin olmadığını ifade etmekte; bununla birlikte teslis içerisinde İsa Mesih'in ulûhiyetinin de söz konusu olduğunu belirtmekten geri durmamaktadır. Bu noktada teslisin, akıf bir yolla açıklanamayacağını, doğrusu sırlı bir konu olduğunu ifade etmekle yetinmektedir. İncil kayıtlarında bu sırlara yer verildiğini dile getirerek Harputlu'nun bu hususu göz önünde bulundurmak yerine eleştirmesini ve dahası cahillik olarak değerlendirmesini tenkit etmektedir (*Râfi'u's-Şübühât*, t.y.: 17-18).

Râfi'u's-Şübühât'ta teslis doktrinin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda yapılan ilk değerlendirmede; Harputlu'nun teslisin üç tanrıdan oluştuğuna dair iddiası reddedilmektedir. Buna göre tesliste üç farklı tanrı olmayıp tanrı, vahdaniyetini Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan üç uknum/unsur üzerinden izhar etmektedir. Bu açıdan üç uknum/unsurdan (*ekânim-i selase*) oluşan tanrı söylemindeki unsurların şey, yani yaratılmaya konu bir varlık olmadıkları ileri sürülmektedir. Zira metne göre üç uknumdaki veya tanrının vahdetindeki kesretin/çokluğun, şey olarak tavsif edilmesinin küfrü gerektirdiği söz konusu edilmektedir. İnsanda akıl, ilim ve kuvvet fiilinin olmasıyla teslisi karşılaştıran metin, bu unsurlardan birinin eksikliğinin, insanlığı sorunlu hale getireceğini ileri sürerek teslisi meşru bir zemine çekmeye çalışmaktadır. Ayrıca *Mizanu'l-Hak* adlı eserde Allah'ın üç şeyden mürekkep olduğuna dair bir söylemin olmadığı, Harputlu'nun bu noktada yanıldığı zikredilmektedir. Buna karşın *Mizanu'l-Hak*'kın yazarı Pfander'in görüşlerini ele alarak eleştiren Rahmetullah el-Hindî, onun teslis konusunda tanrının üç unsurdan oluştuğunu iddia ettiğini ifade etmektedir (*Râfi'u's-Şübühât*, t.y.: 19, el-Hindî, 1989: 720-725).

Râfi'u's-Şübühât, teslis hususundaki vahdaniyet vurgusunu oldukça ileri götürerek Muhammediyyûn'un tek ilah düşüncesini Yahudi-Hristiyan geleneğinden aldığını iddia etmektedir. Hatta Mesihîlerin tanrının vahdaniyetini kabul etmemelerinin imkânsız olduğunu, ancak bu vahdaniyetin teslisle açıklandığını ifade eden metin, tanrının Baba olarak zat-ı mutlak, oğul olarak logos yani kelimayı ezeli ve Ruh'u'l-Kuds olarak münevver, mukaddes ve bağışlayan olduğunu arz etmektedir. Bu noktada Baba'nın her şeyin yaratıcısı olmasının Oğul'un vasıtasıyla olduğunu dile getiren metin, teklîğin üç uknum üzerinden anlaşılması gerektiğini delillendirirken insan aklının kısıtlı imkânlarla tanrının zatı hakkında fikir yürütmekte aciz kaldığı düşüncesinden hareketle bu hususun akli değil nakli yolla anlaşılacağını beyan etmektedir. Dolayısıyla Kitab-ı Mukaddes'te zikri geçen hususların birer iman akidesi olarak kabul edilmesi gerekmektedir (*Râfi'u's-Şübühât*, t.y.: 60-61).

Râfi'u's-Şübühât metninde teslisin tevhitte farklı görülemeyeceğine dair iddiasının temelleri, erken dönemlerdeki Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki

tartışma konularına kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda metnin teslisin unsurlarına bakışta noktasında Hıristiyan polemik geleneğinin bir halkası olan Süryani filozof Yahya b. Adî'nin (893-974) teslis noktasındaki düşüncesinin etkili olduğu düşünülebilir. Ona göre Baba tanrı iken Oğul ve Kutsal Ruh; Baba Tanrının hayat ve ilim, hayat ve kudret veya ilim ve kudret sıfatlarıdır. Bu nedenle Oğul ve Kutsal Ruhun, Baba Tanrının unsurları olarak vücut bulduklarını düşünmektedir. Bununla birlikte İbn Adî'nin bu üçlünün her birine tanrı kavramını kullanması, Müslümanlar tarafından reddedilmiştir. Bu noktada İshâk el-Kindî'nin (ö. 260/873) uknuamların her birinin tanrının mürekkep olmayışına yani basitliğine halel getirdiğine dair düşüncesi önem arz etmektedir. Teslisteki uknuamların tanrının birliğini olumsuzlamadığını düşünen ve bunun delillendirmek için bir risale kaleme alan 'Adî, teslis içerisinde bir tevhit fikrini inşa etmeye çalışmaktadır (Wolfson, 1976: 129-132, Uluç, 2006: 97-100, 106-123, Doru, 2012: 434-446). Burada teslise yönelik tartışmaların erken dönemlerden itibaren söz konusu olduğu açığa çıkmaktadır. Bu bağlamda *Râfi'uş-Şübühât* metni ile Harputlu'nun görüşlerini, kadim tartışmaların yenilenmesi olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte klasik dönemdeki derin kelâmî tartışmaların aksine Harputlu'nun yaşadığı dönemde konunun oldukça yüzeysel bir şekilde ele alındığı ve her iki tarafın iddialarının derin bir teolojik arka planı barındırmada yetersiz kaldığı söylenebilir.

2.3. Asli Günah-Kurtuluş Meselesi ve Son Akşam Yemeği/Evharistiya

Harputlu, Hıristiyan teolojisine göre asli günah olarak bilinen ve Hz. Âdem ile ilişkilendirilen günahın Hz. İsa'nın çarmıhta gerilmesiyle ortadan kalktığını nakletmektedir. Bu nedenle de Harputlu, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ortadan kalkan asli günahın, artık çocuklar için de geçerli görülmesinin yanlış olduğu kanaatindedir. Hz. Âdem'in ve zürriyetinin kurtarılması noktasında Allah'ın Hz. İsa'yı çarmıha germeksizin kurtarmaya kadir olup olmadığını soran Harputlu, her iki halde de Hıristiyanların küfür içinde olduğunu düşünmektedir. Ona göre Eski Ahit'te Hz. İbrahim'in İshak'ı kurban olarak sunmasına rağmen onun yerine bir koçun yeterli görülmesi gibi, insanın cezası için bir koçun kurban edilmesi yeterlidir (Harputlu, 1861: 265-266).

Asli günahın Hz. Âdem'den bütün insanlığa sirayet ettiği iddiasını eleştiren Harputlu, Eski Ahit bağlamında baba ve oğulun birbirlerinin cezalarını çekemeyeceklerine ve cezaların kişisel olduğuna dair ifadelerden (Tekvin, 4: 6-8, Hezekiel, 28: 20) söz etmektedir. Harputlu'ya göre, çarmıha gerilme olayıyla Hıristiyanların iddia ettiği gibi günahın temizlenmesi söz konusu değildir. Ayrıca dünyada herhangi bir fesat, şeytanın hileleri ve ölüm ortadan kalkmamıştır.

Râfi'uş-Şübühât ise konuya dair detaylı bir açıklama yapmadan, İsa Mesih'in bizzat Tanrı tarafından kendi günahı için değil, insanlığın günahı için gönderildiğini kutsal metin atıflarıyla aktarmakta ve uzun uzadıya zikrettiği öyküler ve nakiller bağlamında Muhammediyyûn'un bunu anlamakta güçlük çektiğini belirtmektedir. Ayrıca birçok kutsal metin alıntısına yer veren *Râfi'uş-Şübühât*, İsa Mesih'in kendisini çarmıhta feda ettiğini ona iman edenlerin

kurtuluşa ereceklerini dile getirmektedir. Buna mukabil Harputlu, Rahmetullah el-Hindî'yle aynı Eski Ahit pasajını gerekçe göstererek oğulun babanın suçunun cezasını çekemeyeceğini ifade ederek asli günah teorisine karşı çıkmaktadır (Harputlu, 1861: 266, 282, *Râfi'u'ş-Şübühât*, t.y.: 37-39, 64-66).²¹

Harputlu İshak Hoca, kurtuluş bağlamında Hıristiyanların ekmek ve şarap ayinini eleştirmekte ve bunun yakışsız bir durum olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca burada İncil metinlerinde geçen “İsa Mesih’in bu benim etim ve kanımdır” (Matta, 26: 26-28) ifadelerini eleştirerek konuyu aktarmaktadır (Harputlu, 1861: 274).²² *Râfi'u'ş-Şübühât* ise kurtuluşun anahtarının, İsa Mesih’in eti ve kanı olarak kabul edilen ekmek ve şarapta olduğunu; ancak bu yolla ebedi hayatın elde edilebileceğini kutsal metin atıflarıyla aktarmaktadır. Zira et ve kandan kasıt, İsa Mesih’in acı ve ızdırap çekerek kendisini çarmıhta feda etmesinin, kullarının günahlarının bağışlanmasının ve dolayısıyla kurtuluşunun onun aracılığıyla gerçekleşeceğine iman etmenin bir tezahürüdür (*Râfi'u'ş-Şübühât*, t.y.: 65).

Râfi'u'ş-Şübühât, Hıristiyan teolojisindeki birbiriyle bağlantılı asli günah inancını ve bu günahtan kurtuluşun evharistiya yoluyla Mesih’in çarmıha gerilmesiyle gerçekleştiğine dair akideyi özetlemektedir. Bu bağlamda genel Hıristiyan düşüncesi, çarmıhta kendisini feda eden Mesih İsa’nın bu eylemiyle kurtuluşun elde edildiğini ve bunun da ekmek-şarap ayiniyle nihayete erdiğini temel hareket noktası olarak görmektedir. Dolayısıyla *Râfi'u'ş-Şübühât* burada açık bir şekilde cevap vermek yerine Hıristiyan teolojisinin temel yapıtaşlarını tanımlamaya girişmektedir.²³

2.4. Pavlus

Harputlu, Hıristiyan geleneğinde havari ve resul kabul edilen Pavlus’tan ilk kez sünnet olma konusunda söz etmektedir. Ona göre Yahudi geleneğinde Hz. İbrahim’in âdeti olarak kabul edilen uygulama, Hz. İsa ve havarileri için de söz konusuydu. Ancak bu uygulamanın bizzat Pavlus tarafından Kitab-ı Mukaddes’e muhalif bir tavırla kaldırıldığını zikretmektedir. Harputlu, Yahudi olan Pavlus’un aslen Hıristiyan düşmanı olduğunu ve bu düşmanlığını onların dinini bozarak yaptığını düşünmektedir. Pavlus’un İncil-i Şerif’i ezberlediğini zikreden Harputlu, onun uzun bir müddet bir rahibin gözetiminde Hıristiyanlığı öğrendiğini aktarmaktadır. Onun bir gece rüyasında Hz. İsa’yı gördüğünü söylemesi ve ağzına Mesih’in üflediğini ifade etmesi nedeniyle cemaatin ona tabi olduğunu aktarmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Harputlu, Hıristiyan geleneğinde Şam Vizyonu (Resullerin İşleri, 9: 1-30, 22: 6-21, 26: 13-23) olarak bilinen ve Yeni Ahit’te yer alan öykümeden oldukça farklı bir hikâye nakletmektedir. Ayrıca Harputlu, Pavlus’un Yeni Ahit’te yer almayan bir öyküyle kendisini bir dağın eteğinde kurban ettiğini de nakletmektedir. *Râfi'u'ş-Şübühât* metni ise bu

²¹ Ayrıca bkz. (el-Hindî, 1989: 747; Hezekiel 18: 20).

²² Ayrıca bkz. (el-Hindî, 1989: 705-707, 733-735).

²³ Hıristiyan teolojisinde konunun ele alınışı ile ilgili olarak bkz. (McGrath, 2007: 326-368; Erickson, 1998: 579-636, 901-1013, 1115-1134).

eleştirilere karşı Pavlus'un ilk başlarda Mesihîyyûn'un düşmanı olsa da sonradan ihtida ederek Din-i Mesihî'ye hizmet ettiğini dile getirmektedir (Harputlu, 1861: 275-276, *Râfi'u's-Şübühât*, t.y.: 3-4).²⁴ Harputlu, Pavlus'un krallar tarafından senede bir kez ziyaret edildiğinden söz etmektedir. Böylesi bir kaydın olmadığını ifade eden *Râfi'u's-Şübühât* metni ise Pavlus'un yaşadığı dönemde putperest kralların olduğunu, Hıristiyanlığı ilk kabul eden kralın miladi IV. asırda yaşayan Konstantin olduğunu ifade etmektedir (Harputlu, 1861: 275, *Râfi'u's-Şübühât*, t.y.: 3). Bu noktada Harputlu'nun Pavlus'un bir rahip gözetiminden yetişmesine, kendisini kurban etmesine ve kralların onu senede bir kez ziyaret etmesine dair Yeni Ahit'e dayanmayan nakillerden söz etmesi ilginçtir. Harputlu'nun bu kayıtları Ahmed b. İdris el-Karaffi'nin hıristiyanlara yönelik kaleme aldığı El-Ecvibe adlı eserinden aldığı anlaşılmaktadır. Ancak Karaffi'nin bu kaydının dayandığı bir yeni Ahit referansı bulunmamaktadır (Karaffi, 1987: 321-323).²⁵ Bu açıdan *Râfi'u's-Şübühât* metninin konuya dair eleştirilerinde haklılık payı bulunmaktadır.

Pavlus'un havariliğini kabul etmeyen Harputlu'ya karşı *Râfi'u's-Şübühât*, Pavlus'u sadece havarileri anlattığı kısımda zikretmekle yetinmemekte; onun kötürüm birisini iyileştirdiğine dair bir olayı anlatarak onunla ilgili birçok mucizeden söz etmektedir (Resullerin İşleri, 14: 8-10, 28: 8-9). Yeni Ahit'e atf yapan metne göre resul olarak zikredilen Pavlus, Kutsal Ruh'un yardımıyla kötü ruhların insanlardan uzaklaştırılmasında da etkin rol oynamakta ve hatta ölüyü diriltmektedir (Resullerin İşleri, 20: 9-10). Havarileri, Mesih'in peygamberleri olarak gören *Râfi'u's-Şübühât*, Pavlus'un onlar arasında kendisine has bir konuma sahip olduğunu, onun tanrının cismani bedenden soyutlanmış haliyle görüşerek misyon görevini üstlendiğini ve söylediklerinin insan kelimından öte ilahi kelim olduğunu ifade etmektedir (*Râfi'u's-Şübühât*, t.y.: 35-37, I. Korintliler, 2: 12-13, Galatyalılar, 1: 11-12).

Râfi'u's-Şübühât Hıristiyan düşüncesinin merkez konumunu işgal eden ve günümüz hıristiyanlığının da temellerinin dayandığı Pavlus'u, geleneğin ele aldığı tarzda İsa Mesih'in havarisi olarak takdim etmektedir. Zira İsa'dan kısa bir süre sonra tarih sahnesine çıkan Pavlus, İsa Mesih'i Yahudi bir peygamber olmaktan çıkarıp tanrının yeryüzünde bedenlenmiş oğlu olarak tanımlamıştır. Pavlus, bu söylem üzerinden Hıristiyan teolojisini şekillendirmiş ve Harputlu'nun Hıristiyanlığa yönelik eleştirilerinden payını almıştır.²⁶

Harputlu'nun tarihsel gerçekliğe dayanmayan nakillerinin dışında iki metin arasındaki Pavlus tartışmasında Hıristiyan düşüncesinde dogma haline gelen fikirlerin tekrar edildiği görülmektedir. Buna karşın Pavlus'un İsa Mesih'in mesajını bozduğuna dair kanaatin Harputlu tarafından delillendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

²⁴ Ayrıca bkz. (el-Hindî, 1989: 61, 342, 387, 659-662).

²⁵ Ayrıca Karaffi'nin bu naklinin değerlendirilmesi için bkz. (Cucarella, 2015: 192-195).

²⁶ Pavlus ve düşüncesi hakkında geniş bilgi için bkz. (Gündüz, 2008; Dunn, 2011; Aydın, 2011).

Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında artan misyon faaliyetlerine karşı Harputlu İshak Hoca gibi bir çok alimin reddiyeler yazarak cevap vermesi ve Hıristiyan misyonerlerin bu konuda karşılık vermeleri canlı bir tartışma ortamının olduğunu göstermektedir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunlaşan tartışmaların özellikle Hıristiyan teolojisinin temel konularında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu açıdan teslis, İncil, Hz. İsa'nın tabiatı, kurtuluş ve günah düşüncesi ile Pavlus'un konumu temel tartışma konuları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Harputlu'nun mezkûr yetmiş iki sorusu çerçevesinde özellikle teslis, Hz. İsa'nın insaniliği, çarmıh teolojisine dayanan kurtuluş ve günah öğretisi ile Pavlus konularını detaylı şekilde ele aldığı görülmektedir. Bu bağlamda Harputlu, özellikle iddialarını İncil metinleri üzerinden sürdürmektedir. Bununla birlikte her iki metinde de Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki klasik dönem tartışmalarındaki felsefi ve kelâmî derinliğin yokluğu göze çarpmaktadır. Ayrıca Harputlu'nun kendi tezlerini oluştururken Hintli İslam âlimlerinden Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhâru'l-Hak* adlı eserinden oldukça etkilendiği ve yararlandığı anlaşılmaktadır.

Râfi'u's-Şübühât metni ise özellikle kendisine dayanak teşkil ettiği *Mizanu'l-Hak* adlı eserdeki iddiaları ve detaylı şekilde anlatılan Hıristiyan teolojisini yeniden aktarmaya çalışmaktadır. Harputlu'nun teslis konusundaki eleştirileri ile Hz. İsa'da iki tabiatın nasıl var olduğuna dair kimi açıklamalar yaptıktan sonra konuyu bir iman meselesi haline getirip aklın uğraş alanının dışına çıkardığı görülmektedir. Metnin Harputlu'nun iddialarına cevap vermeye çalışmasının yanında konunun dışına çıkarak Hıristiyan öğretisini anlatmaya giriştiği anlaşılmaktadır. Özellikle Harputlu'nun eleştiri noktaları arasında olan; Hıristiyan düşüncesinde tasvirin olmayışı ve haçın sonradan dine dâhil edildiği, domuz etinin haramlığı, ruhbanın evlilikten kaçınması meselesi ile hayır ve şerrin kaynağı konularında *Râfi'u's-Şübühât* metni sessiz kalmaktadır.

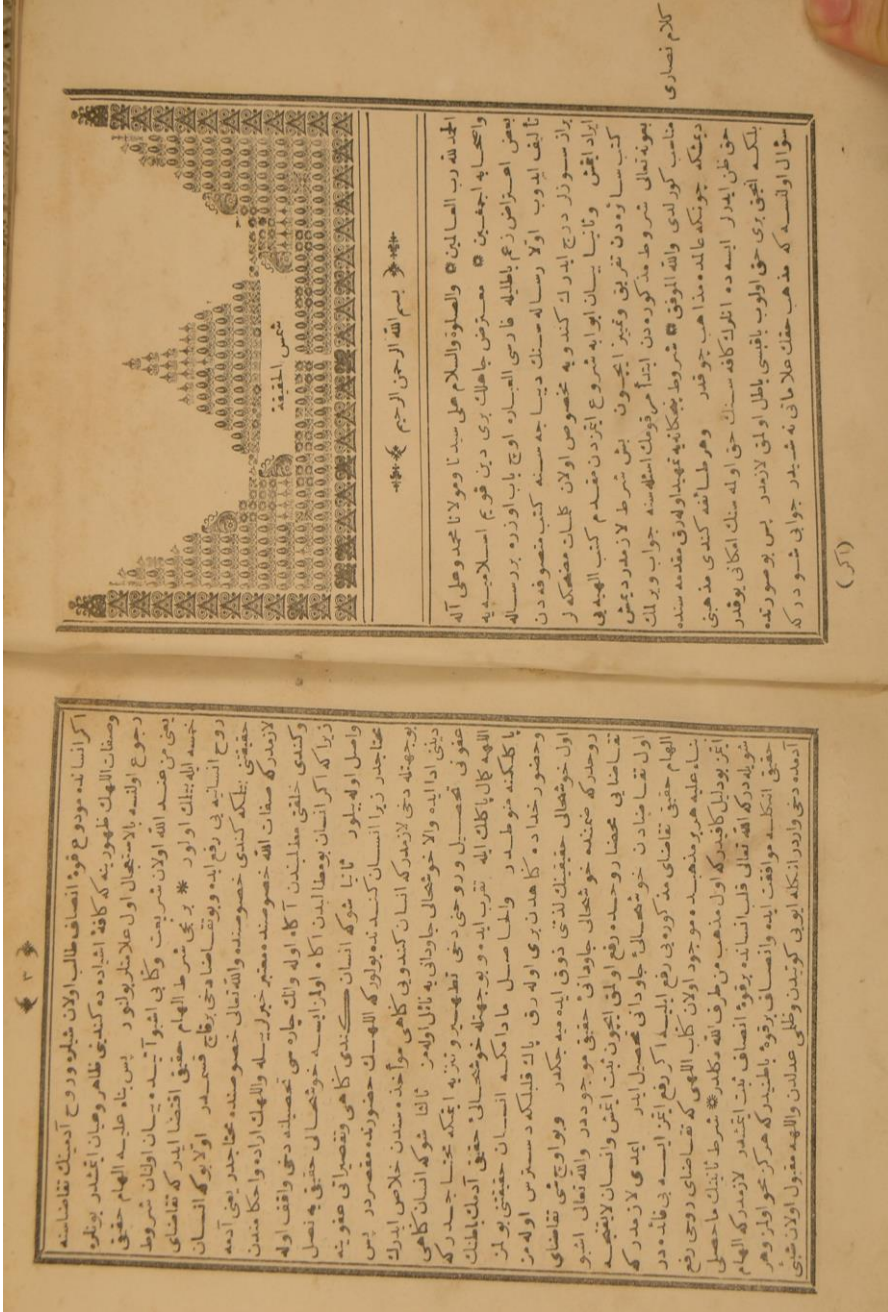
Kaynakça

- Ahmed ibn İdris El-Karafi. (1987). *El-Ecvibetu'l-Fâhira ani'l-Esileti'l-Fâcira*, Bekr Zeki Avad (thk.), Kahire: Mektebetu Vehbe.
- Albayrak, K. (1997). *Keldanîler ve Nasturîler*, İstanbul: Vadi.
- Alıcı, M. (2010). *Râfi'u's-Şübühât yani, Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakikat*, (eser tanıtımı), Milet Nihal Dergisi, 7/3: 239-244.
- Atiya, A. (1991). *A History of Eastern Christianity*, New York.
- Aydın, F. (2011). *Pavlus Hıristiyanlığına Giriş*. Ankara: Eskiyeini.
- Aydın, M. (1998). *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Chadwick, H. (2001). *The Church in Ancient Society; From Galilee to Gregory the Great*. Oxford: Oxford University Press.
- Cucarella, D. R. S. (2015). *Muslim-Christian Polemics across the Mediterranean: the Splendid Replies of Shihâb al-Dîn al-Qarâfi (d. 684/1285)*, Leiden: Brill.
- Çelik, M. (2010). Süryanîler, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, XXXVIII: 175-178.
- Çoban, B. Z. (2013). Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm, *Milel ve Nihal*, 10/2: 13-27.
- Demirpolat, E. (2003). Harputlu İshak Hoca'nın Hayatı ve Eserleri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9: 397-411.
- Doğan, M. A. (2009). *Missionary Schools*, G. Ágoston and B. Masters (ed.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire içinde (385-388)*, New York: Facts on File.
- Doğan, M. A.; Sharkey, H. J. (2011). *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Doru, M. N. (2012). The Analysis of Yahyâ Ibn Adî's Methaphysical Opinions, *Parole De Orient*, 37, (Actes du 8e Congrès International d'Études Arabes Chrétiennes, Granada 2008, Keslik, Lübnan): 434-446.
- Dunn, J. D. G. (1998). *The Theology of Paul the Apostle*. Michigan.
- Ebu Mansur el-Mâturîdî. (1421/2001). *Kitâbu't-Tevhîd*. Bekir Topaloğlu, Muhammet Aruçi (thk.). Beyrut: Dâru's-Sâdir.
- Erdem, G. (2010). İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahat Fermanı'na Yeniden Bir Bakış, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51: 336-341.
- Erickson, M. J.. (1998). *Christian Theology*. Michigan: Baker Academic.
- Frend, W.H.C. (1972). *The Rise of the Monophysite Movement, Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gündüz, Ş. (2008). *St. Paul: The Architect of Christianity*. İstanbul: İnsan Pub.
- Gürkan, S. L. (2009). Dogmaya Karşı Akıl: Mâturîdî'nin Teslis İnancını Tenkidi, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19: 63-86.
- Harputlu İshak Efendi. (2006). Müslümanlar Tarafından Hıristiyanlara Yöneltilen Yetmiş İki Dakik Çetin Soru, (sad.) Mehmet Alıcı, *Milel Nihal*, 3/1-2: 219-250.
- Harputlu İshak Hoca. (1278/1861). *Şemsü'l-Hakîka*. İstanbul: Takvimhane-i Âmire.
- Harputlu İshak Efendi. (1987). *Cevâb Veremedi: Diyâ-ül-Kulûb*. İstanbul: İhlas.
- el-Hindî, Rahmetullah. (1410/1989). *İzhâru'l-Hak*. Abdülkadir Halil Milkâvi (thk.), Riyad.
- el-Hindî, Rahmetullah. (2012). *İzhâru'l-Hak I-II*, Ali Namli, Ramazan Muslu (çev.), İstanbul: İsam.
- Kaçar, T. (2006). Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu, Ali Bakkal (ed.), *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2006, Şanlıurfa: 106-118.
- Kara, M. (2000). İshak Efendi, Harputlu, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XXII: 531-532.
- Kelly, J. N. D. (2008). *Early Christian Creeds*. Norfolk: Continuum.

- Krüger, G. (1994). Monophysitism, James Hastings (ed.), *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Edinburg, VIII: 811-817.
- McGrath, A. (2007). *Christian Theology: An Introduction*, Oxford: Blackwell.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu.
- Norris, F. W. (2008). *Greek Christianities*, A. Casiday, F. W. Norris (ed.), *Cambridge History of Christianity içinde (70-117)*, Cambridge.
- Okay, O. (1999). Ahmed Midhat Efendi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, II: 100-103.
- Okay, O. (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: MEB.
- Powell, A. A. (1993). *Muslims and Missionaries in Pre-Mutiny India*. Richmond: Curzon Press.
- Râfi'ü'ş-Şübühât yani, *Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakikat*, Millet Kütüphanesi, Demirbaş Kaydı: AEmtfo4463, Tasnif Sırası: 220RAF.
- Sinanoğlu, M. (2001). Hıristiyan ve İslâm Kaynaklarında Tartışmalı Bir Dinî Toplantı: İznik Konsili, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 6: 1-16.
- Sinanoğlu, M. (2009). *Melkâiyye*, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, XXIX: 84-85.
- Tarakçı, M. (2010). Nestorius ve Kristolojisi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1: 215-241.
- Taşpınar, İ. (2001). Doğunun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımeşkî (649-749) ve İslam, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/2: 23-54.
- Taşpınar, İ. (2008). Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık Eleştirisi. İstanbul: İnsan.
- Topaloğlu, A. (2007). Pfander, Karl Gottlieb, *Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde*, (XXXIV: 268). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Thomas, D. (2008). *Christian Doctrines in Islamic Theology*, Leiden: Brill.
- Uluç, T. (2006). *Tevhit-Teslis Polemiğinin İslâm Felsefesindeki Yansıması: Yahyâ bin 'Adî ve Makâle Fî't-Tevhîd Adlı Risalesi*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V/9: 81-124.
- Wolfson, H. A. (1976). *The Philosophy of Kalam*. Cambridge: Harvard University Press.

Resimler

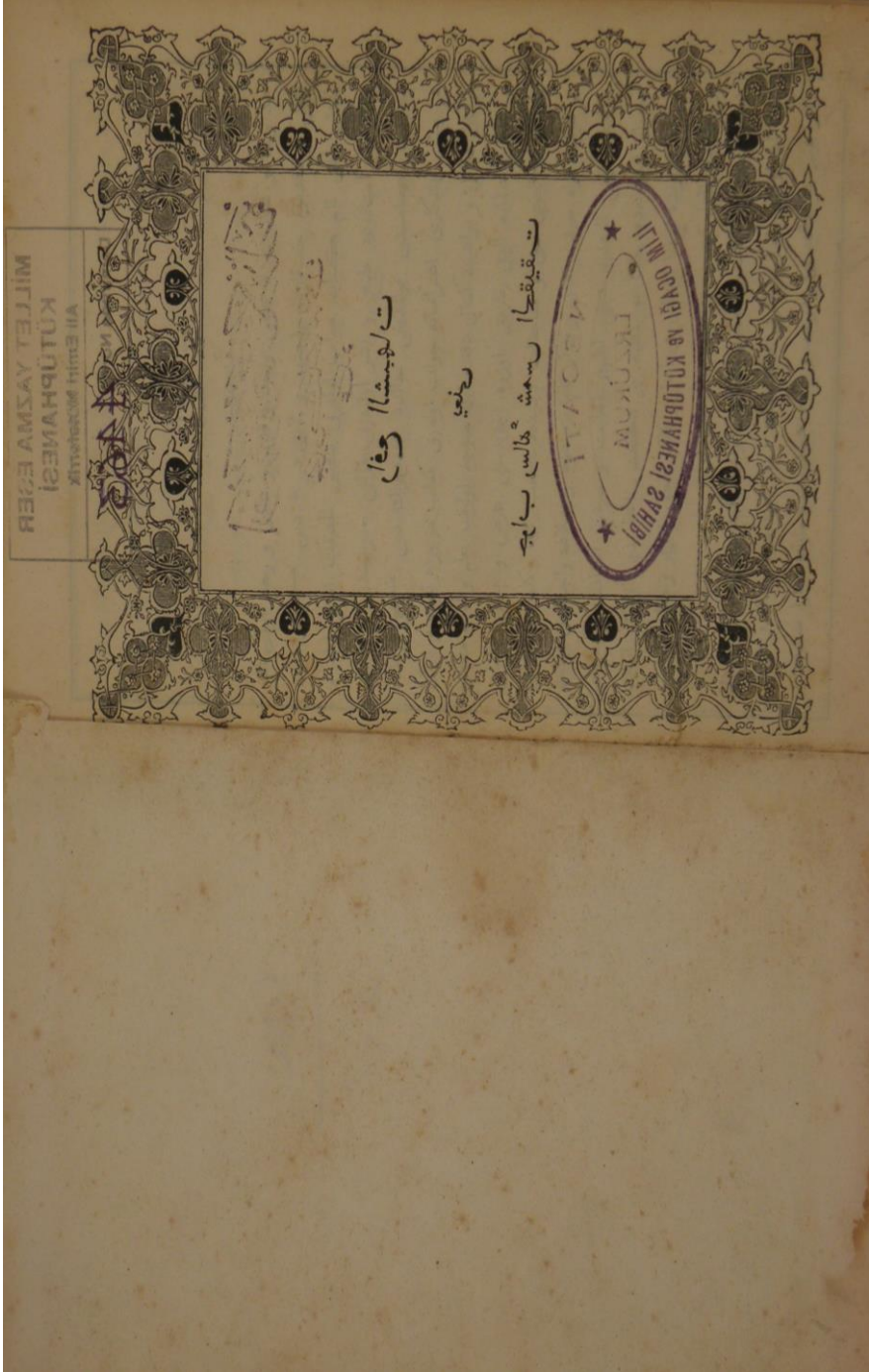
Resim 1. Şemsü'l-Hakika metninin giriş kısmı.

مسجدین متفرع عالمه که کونه صلاح واقع و نه رسم فساد منفع اولدی و تطهیر
 خطبا یا مخصوصی اهل ایمانه می آید می یوسته اهل کفر می آید می اگر اهل
 کفر که خطبا یا تطهیر بلسدی بیزر ایستد خطبا یا زیند خطبا یا ایله تطهیر
 ایش اولور که یولک غایط ایله ازاله ایستد خطبا یا زیند خطبا یا ایله تطهیر
 جهود و یهودا می اکتساب طهارت ایش اولور و یا که ایستد و یوسو زیند
 تطهیر بلسدی دیر سسه بز دیر که تو ایمان طهارت ایله زیند خطبا یا
 مسیحه حاجت فالزو کرمزه - حواریونی تطهیر بلسدی دیر رسد بز خطبا یا
 انزلک ذی نه ذنب عطشدر ای برشی تطهیر ایله ذوب ایستد قتل اله تطهیر
 ایله بی یوقند چره انتر کفاردن انشد واقع ایش اولور لر مع هذا انتری
 ملائکه کرام وسائر انبیایی مطامن افضل اعتقاد ایدر و اگر دیر سسه که
 جاب مسیحه یوحنا ایق اختیاری مجرد خلا نسه آیین صبر و تحمیل قلم
 ایچوندر بز دیر که کندوسمی مقام بر یوشیده عطشدر و جلابلسه ایدر قلوب
 قلوب هباده قوت صبر و تحمیل ایاج و شیوه حسن توکل اییاج انزلک شان
 الوجهت الی و کفری اییدی وصلب مسیحه منی نه مقله شر و فساد منق
 اولدی بلکه قتل نزول المسخ عالم نه سالمه ایستد یه کاکان اولسال اوزره
 ثابت و صلات سابقه غیر فائدر بز کلا اولد و دروازه مصاحبی کشاده و آمد شد
 شرور علی حالها آمده در واکر مکاره ایوب خطبا یا عالمین مرتفع و نظرات
 معاصی مدفع اولدی دیر ایسه جمله به جلی خنده وانکار طور بداهت ایله
 شتر سده اولور و صلا انزلدن و اهییم منقلب اولیوب علی العیای یوفضا حتی
 مرکب او لملیه مدت صوملرند دیر سسه ایبر و نه مدت صوملرند یازار
 قن الشیاطین و اندرست آراها دیولازون ایبر و نه مدت صوملرند یازار
 کک و نلری بارینا یسوز علی طیب بوجه الموت الطاهر دیر کسذک
 ایم قطر لرینک هفتد سنه ان غیر نا اقا هو یا صلیب الذی ایلم به سلطان
 الموت و صرنا الی الابد و النجات دیولازون ایبر و کذلک انتر بوجه
 سؤال اولور که شان مسیحه جاب حنک نه لفتلی نه لهری بلسدی که بین الناس
 مسخ و این الله اوصافنه شان اولدی اگر بالاده بیان اولدی و نه مسیحه دهن ایله
 عمسوح اولدی حسیله اول وصف جبل ایله موسوف و کسدوف و مسیحه اولدی
 دیر سسه بز دیر که تدبیر مسخ موجب ترجیح اولیوب بلکه مسیحه خیری
 سائر انبیای مطامنک منی اولشره نامل اولد قری مشصوص الدلا استدر بز

(جواب)

جواب داود من امیرینه بیور مشدر که صبا کست فی غم ای فاختق ربی و صحنی
 بدهن حصن و کذلک توراک سفر تا اننده کلشددر که ان الخیر المسوح
 من اولادهار ون هولدی تجولی القرا بین و رسم الهم من ذوا اللذخ و کذلک
 سفر تا انک اصحاب خاندند کلشددر که جناب هارون حنقه حضرت موسی به
 خطاب الهم وارد اولدی که یا موسی قلم هارون و انسه لباس که کینه و کلاه
 بالکلل من الذهب و صب علی رأسه من دهن المسحین و قدسه و علی هنداشرف
 مسخ ذات مسیحه مخصوص اولیوب بلکه سائر انبیای کرام منی علی السویه
 عمسوح واحد طر فین غیر حرحرحه و علی الخصوص ایچیلده نصریح
 اولدی و وجهه جبریل امین مسیحه این داود ایله اطلاق ایش ایکن کر و
 نهارا تک عدلی رب داود اطلاق کر کفر صریح و وجهه فیخ اولش اولور
 والذون مقلدر که من امیر داوده قال الرب لر ای اجلس عن یمنی حتی اجعل
 عدلی تحت یمنی قدسید کلا منده ربنا آیدن مراد حضرت داود و جناب مسیحه
 دیو تاویل ایدر و یوتا قولاری نیای نظر و عقید فساد و کفر در که سباق و سباقی
 ای فاده ایدر و اگر نصداری دیر رسد که طافات مسخ سائر طافات انبیایه غالب اولدین
 یا ایشابه مسخ این الله اولشددر انتره جواب بر یولور که طایا تک قومی ماغ
 بزولینه و صوره موقوفه و اقل بکری سنه تک مادوننده غیر مع و قدر و نورانده
 مذکور در که جناب موسی تک مدت عمری یوز بکر میکه عمر طبیعی به واصل
 اولوب مقدار سن صبا و تی اخراج ایلد بکرم تقدر چه عمر مسخ عمر موسی تک
 حسی اونی لازم کلو مع هذا حضرت موسی تک طافات و عباده تم مسخ
 اوزره رجهای فی امر متر در در یا قرق کون مع نیالیا صوم وصال ایله اشتغال
 واعظم امور مجاهده و قتال اولوب نغمه قرائت و حیا بر فی استیصال انشددر
 و علی الخصوص قورنگ کسرت ثنون شدت تجلسدی نوما مانع نفوذ صرف
 منت ایکن وجهه من الوجهه اظهار قنور و توبون و قصور اولیوب امری سائترینه
 اقدام ایدر که امر ایام ایوب نه چیا بره دن توقع مسر و نه مبارک اعدا دن
 تکول و حذر ایوب اظهار عز نام و فتح اقل شام ایلسدی کلا کلامدن
 بز شی (سؤال) ایچیلده مذکور اولدی و وجهه اولور دیکتدیکتدیک علیه السلام
 یعنی رجل اختیار ایندی والیری اگر محملرینه کورددی واللله دیکتدیک
 هرکم سزک سوز بکزی استاج و قول ایدر رسد نم سوزی استخاج و قبول
 ایش اولور و هرکم سز شتم و صداوت ایدر رسد بکاشتم و صداوت ایش اولور

Resim 2. 'Yetmiş İki Soru'nun başlangıç sayfası (261).

Resim 3. Râfi'uş-Şübühât yani, Cevâb-i Risâle-i Şemsü'l-Hakikat'ın kapak sayfası.

لله الحمد
٥٥٠

حد وثنا و عبادات لا يحصى واحد و قدیم و عادل و رحیم اولان الله تعالی و تقدس حضرتزیننه واجب و لایق در * دین مسیحی فی مین میزان الحق نام کتابه جواب اولورق شمس الحقیقت اسمی ایله بر کتاب آستانه طبع و نشر اولورق مؤلفی مدرسیندن و مجلس معارف اعضاسندن بولندیغی حالده محمدوزک دین مسیحی زنده در بیش ایدوگری اعتراضاته جواب اولورق کتاب مزبورده ثبت و بیان اولان دلائل و براهینه کمال دقت ایله متوجه اولوب علم و آدابه متعلق و عقلا و علمایه الیق طریق اوزره اچویسنی عرض و بیان ایلسنی امید و جستجوی حق و مباحثات دینیهده تعصب نیجا و کلمات ناسازی بر طرف برله صرف تعقل و تفکر نام نزد عرفا و فضلاده واجباتدن ایغله مؤلف موصی الیهدن دخی اظهار اهلیت و صرف انصاف و معرفت مأمول ایدیسده حقیقا بو مظهره بر عکس انجامیدنر اولورق اثبات و براهین برنده محقق ادعای بی اصل و کلام ناحق تحریف و مقام انصاف و اهلیتده اظهار تعصب و خصومت ایتمش در

اهدی ممتنک کتابندن بعض کلمات ایرادیه قلزوی استدلال ایدلم مثلا ادعای بی اصل اولورق کتایبانک ۱-۱ صحیفهسنده طائفه عربدن اکثر حجج بر طائفه یوق در — و ۲۷۵ صحیفهسنده ملوک نصار سنهده بر

(۳)

کون پاولوسک زیارتنه کالورلر ایدی — و ۲۷۶ صحیفهسنده حضرت موسی عبادتارنده قدس شریفه توجه ایدیلر — و ۶۵ صحیفهسنده وقت ایلمنده عیسی علیه السلام زنده شاکردانندن بر کمنسه بولمدهی — و ۲۴۰ صحیفهسنده زروبال اول عصرک لغتنده محمد دیک در — و ۲۷۰ صحیفهسنده پاولوس نصارانک دشمئی اولورق انلرک حقدده زیادهسیله مضر و مغل اولوب اخر کمال حقد و حسدینه منق دینلریغی اسناد ایتمک ایچون جاننی تلف ایددی دیو بیان ایلمش ایسده کرک مواد مذکورده کرک سائر بو مثالو ادعای بی اصل و اساس مؤلفک قلت علم و عدم دقتنه دلیل واضح اولوب اگر جزئی دقت و علم تزارخده آشنا اولسه ایدی معلومی اولوردی که — طائفه عرب انجق اون اون ایکی میلیون نفرسان عبارت اولوب روس و نجهد و فرانسه و هند و چین و ماچین و غیرهم طوائفک عربدن ککراتله اکثر ایدوگری چترایوزک معلوملری در — پاولوس زماننده ملوک نصار دکل انجق خواقین تیرستان موجود اولوب اول ملوک مسیحیون اولان قسطنطین حراری موصی الیهدن اوجیوز سنه مؤخر ظهور ایتمش در — عهد موسی ده نه قدس شریف ونه بیت المقدس موجود اولوب بلکه انک برنده تیرستان کمانایانک یابوس و سالم نام بر کوچک قلعلری اولورق قدس شریف و انده اولان بیت المقدس حضرت موسی دن بش یوز سنه کمره داؤده و سلیمان حضرت زماننده بنا اولمش در — وقت حلب حضرت مسیحده حورایوزدن یوحنا و بعض مؤمنین نزد صلیبده حاضر ایدوگری انجبل یوحنانک ۱۹ باب ۲۶ و ۲۷ آیناری ضمننده واضحاً بیان اولمش در — و زروبال محمد دیمک اولیوب بلکه حکام اخیر

b. 2